

Csákberényiné Tóth Klára

Fogalmazási jellemzők kisiskolás korban

A témaazonosság

A fogalmazástanítással kapcsolatban állandósult az az érzésem, hogy nem azt, nem akkor és nem úgy tanítjuk, amit, amikor és ahogy kellene. Az írásbeli szövegalkotás rendkívül komplex folyamat. A nyelvészeti és pszichológiai kutatások eredményeképpen egyre többet megtudhatunk ugyan a szöveget szöveggé formáló elemekről és folyamatokról, az egyes korosztályok nem szépirodalmi minőségű szövegeinek jellemzőiről azonban még mindig keveset tudunk ahhoz, hogy a fejlesztésüket hatékonyan meg lehessen tervezni. Vizsgálatomban arra vállalkoztam, hogy egyetlen szálát követek végig a tízévesek elbeszélő fogalmazásaiban, a témaazonosságot.

A következő kérdésekre kerestem a választ:

- Milyen világismereti elemeket használnak a gyerekek a fogalmazásaikban?
- Megegyezik-e a különböző településeken élők világismereti bázisa?
- Releváns-e minden felhasznált ismeretük?
- Milyen elemek biztosítják a gyerekek szövegeiben a lineáris kohéziót?

A kutatáshoz olyan fogalmazásokra volt szükségem, amelyeket azonos témáról megközelítőleg azonos feltételek mellett írtak a tanulók. Előkészítés nélkül kellett dolgozniuk, így olyan témát kellett választanom, amiről anyaggyűjtés nélkül is feltehetően rendelkeznek ismeretekkel és a feladatban kínált szituáció önmagában is motiváló. A következő élethelyzetet kapták:

A kastély

Egyszer egy gyerek iskolába menet a sarkon befordulva azt vette észre, hogy ott áll egy hatalmas kastély, amely korábban nem volt ott. Amikor odaér, kitárul az ajtaja. A gyerek belép rajta.

Folytasd a történetet! Kivel találkozik a gyerek odabenn? Mi történik a kastélyban?

A kutatás alapjául négy település, Debrecen, Mád, Mezőkovácsháza és Törökszentmiklós negyedik osztályos tanulóinak fogalmazásai szolgáltak. Összesen 153 dolgozat.

Első lépésként a **kastély** fogalmi sémát kitöltő *tudáskeret*et vizsgáltam a fogalmazásokban. A tudáskeret értelmezésében azok felfogását követem, akik a tudáskereteket statikus ismereteket magukban foglaló sémákként értelmezik. Így a kastély fogalomhoz rendelhető tudáskeret tartalmát mindazoknak a *épületrészeknek*, *személyeknek* és *tárgyaknak* a konfigurációja képezi, amelyek egy kastéllyal kapcsolatban relevánsak. Ez a fogalmi séma nem kíván többet sztereotíp ismeretek kombinációjának birtoklásánál. Ezek a sztereotípiák azonban várhatóan más-más kombinációban jelennek meg a konkrét fogalmazásokban.

Feltételezhetően a mai tízéves korosztály kastéllyal kapcsolatos képei három helyről származnak:

- kisgyerekkori mesékből,
- valóságélményekből, ismeretterjesztő filmekből,
- regényekből és azok filmadaptációiból.

A kacsalábon forgó kastély és a Walt Disney-féle Cindarella kastély vajon hogyan él együtt az utazásokból vagy ismeretterjesztő filmekből megismert keszt-helyi, neuschwannsteini, loire-i kastélyokkal és Harry Potter Hogwartsával a tízévesek tudatában?

A **kastély** hívószó egy asszociációsornak az elindítója. Ennek az asszociációsornak lehetnek olyan elemei, amelyek sztereotip módon tartoznak az adott tudáskeretbe, lehetnek olyan elemei is a fogalmazásokban, amelyek váratlanok ugyan, de értelmezhetőek, és olyanok is, amelyeknek az adott fogalmi sémába tartozása nem magyarázható, azaz az adott elem nem releváns.

A tudáskeretek elemzésekor az egyes települések fogalmazásaiban először (a) az épületrészek, helyiségek, majd (b) a tárgyak, végül (c) a szereplők megnevezéseit vizsgáltam.

(a) Az épületrészt, helyiséget jelentő fogalmak három csoportba sorolhatók:

- lakóépületek részei (nem kizárva a kastélyokat): szoba, konyha, lépcső stb.;
- kastélyra jellemző részek: trónterem, bálterem, kincstár, őrszoba stb.;
- nem releváns elemek: iroda, barlangféle, labirintus, hipnotizáló terem.

A gyerekeknek csak 15%-a törekedett a téma szoros fenntartására a csak kastélyra jellemző fogalmak felhasználásával. Mivel a felhasználók száma csekélynek mondható, feltételezhetjük, hogy a többi gyerek másféle megoldást választott a mezőösszefüggések érzékeltetésére. Nem releváns elem alig fordult elő, azoknak a használata is értelmezhető.

Mi történik azokban az esetekben, amikor nem említi a fogalmazás írója épületrészt vagy helyiséget? A helyszín állandóságát valahogyan jelölni kell, mert egy idő után elbizonytalanodik az olvasó, ha nem kap megerősítést.

A stratégia, a törekvés egyértelműnek mondható. Ha a fogalmazásból hiányzik a nagyobb épületrészek vagy helyiségek megnevezése, a szövegírók a helyszín változatlanóságát az adott tudáskeretbe tartozó tárgyak megnevezésével jelölik. Tárgyakat természetesen az épületrészek megnevezése mellett is említenek a szövegírók.

(b) A tárgyak kiemelése valószínűleg alkalmasabb az egyedi különbségek megfigyelésére, hiszen nagyobb számú elemből válogathat a fogalmazás írója, és a megnevezett tárgyak valamilyen irányultságot, viszonyt is kifejeznek a témával kapcsolatban.

Ebben az esetben is célszerű az előző rendszert alkalmazni.

- A hétköznapi tárgy kategóriába azok a tárgyak tartoznak, amelyek a mindennapi életünk részei is, de egy kastélynak mint lakóépületnek is a részei lehetnek: pl. asztal, szék, ágy, ajtó.
- A kastély kategóriába azok a tárgyak kerültek, amelyek a hatalom, gazdagság, szépség, múlt fogalomkörét idézik: trón, kincs, szobor, aranygyöngy stb.

- A mese kategóriában azok a tárgyak vannak, amelyekről a kontextus ismerete nélkül kiderül, hogy varázslásra alkalmasak, vagy valamilyen csodálatos tulajdonságuk van: varázspálca, csodapor, beszélő fotel stb.
- A horror kategóriába a félelemkeltésre alkalmas fogalmak kerültek: embercsont, fejsze, kés stb.
- A nem releváns csoportba soroltam a fenti témakörökbe nem illeszthető tárgyakat: lepedő, alma, tábla, telefon, kabala, vonalzó, hűtő, tévé, villany stb.

Az egyes településeken élők között érdekes különbségek és „együttjárások” mutatkoznak. A Törökszentmiklóson és Mádon élő gyerekeknek közel 50%-a a gazdagság, szépség fogalmkörét idéző tárgyakat nevez meg, a debreceniek és mezőkovácsháziak 20%-a pedig csak hétköznapi, illetve horrorisztikus tárgyakat említ. Nem releváns elem a fogalmazások 33%-ában fordul elő. Elég nagy arány, de a szövegkörnyezet bizonyos esetekben indokolja a fogalmak használatát. Részben a kastélyba lépő gyerek holmijáról van szó, részben pedig a leírt események kellékeiről. Nem indokolt viszont a modern kor rekvizitumainak alkalmazása.

(c) A szereplők rendszerezése is a fenti kategóriákat követi. Minden településen a történelmi/mesei szereplőket részesítik előnyben. Törökszentmiklóson a fogalmazások 80%-ában szerepel király, királylány, boszorkány, tündér vagy ehhez hasonló hagyományosnak mondható mesei hős. A többi településen ez a szám 40% körüli, a tanulónak tehát több mint fele máshonnan vagy máshonnan is toborozza a szereplőgárdáját. Hétköznapi, a saját környezetükben élő embereket emelnek be a történetbe, hiszen a kastélyba belépő gyerek az ő világukból érkezik. Így válnak szereplőkké tanító nénik, apák, anyák, barátok, sőt még egy polgármester is. A debreceni és mezőkovácsházi gyerekek a horrorisztikus tárgyakhoz félelmet keltő szereplőket is rendelnek. Vámpírok, orkok, trollok, zombik, farkasemberek, kísértetek riogatják a kastélyba belépő gyereket, az olvasót és az írókat egyaránt.

Összegzésként a tudáskeretekről megállapíthatjuk, hogy a kiválasztott világismereti szálnak megfelelően használják azokat a tanulók. A fogalmazásokban megjelenő helyszínekhez következetesen rendelik a szereplőket. A kastély fogalom egymáshoz illeszkedő területeket mozgósít az agyukban. Gondolkodásuk egységre törekvő.

Az a kérdés, hogy ez a gondolkodásbeli következetesség nyelvileg hogyan jelenik meg. Egy mondatot szöveggé a változatlan téma avat. A témata tartásnak különböző szöveg szemantikai és szöveg grammatikai lehetőségei vannak. A szöveg jelentésbeli összefüggését a szemantikai háló „megszövéssel” lehet megteremteni. Minden szöveg nominatív láncok sorának fogható fel (Viehweger 1982:55). A megnevezés (nomináció) mint referenciálisan utaló forma maga az a tematikus névszó, amely a témát fenntartja, illetve ezekből a témaszókból formálódik a „szöveg háló” azáltal, hogy a főnév vagy a főnévi szerkezet tematikusan tovább viszi az előző mondat lényeges tartalmát. Az izotópia a közös tartalmi jegyek alapján megteremtődő olyan szemantikai viszony, amely a jelentésbeli egységet, egyértelműséget eredményező nyelvi elemismétlődéssel keletkezik (Szikaszaíné 1999:166). Létrejöhethet a fogalom megnevezése révén és a fogalmat helyettesítő névmások, szinonimák, illetve hiperonimák segítségével. Mivel ismétlődő alany ese-

tén a magyar nyelvben törvényszerű a korreferens névmás törlése (Pléh – Radics 1976:263), az utalás szerepét ilyen esetekben az egyeztetés, az igei személyrag és a birtokos személyrag veszi át. A szövegekben ez Ø anaforaként jelenik meg.

A témaazonosság fenntartására tehát többféle lehetőségünk van. A negyedik osztályos tanulók fogalmazásainak vizsgálatakor a következő kérdésekre kerestem a választ:

- A lehetséges nyelvi elemek, megoldások közül melyeket preferálják a gyerekek?
- Vannak-e hiányok, vagy feleslegesen alkalmazott elemek?
- Vannak-e különbségek a különböző településen élők megoldásai között?

Két település, Mád és Debrecen tanulóinak fogalmazásait hasonlítottam össze a fenti szempontok alapján. A *helyszínekre, tárgyakra és szereplőkre* vonatkozóan elemeztem *A kastély* című szövegeket. Azt tapasztaltam, hogy mindkét településen minden nyelvi lehetőséget felhasználnak a tanulók, de nem egyenlő mértékben. A Ø anaforát egy-két kivételtől eltekintve minden gyerek használja a fogalmazásában. Az a megállapítás is igaz, hogy a gyerekek egy fogalmazáson belül többféle megoldást választanak. A tanulónak több mint a fele három-, négyfélést is. A Ø anafora mellett leggyakrabban a szinonimák használata és a szereplők személynévvel való azonosítása fordul elő. Az utóbbi két esetben eltérés mutatkozik a használat arányában a települések között. Mádton a fogalmazások 95%-ában, Debrecenben csak a felében fordul elő szinonima, nevet is több mádi gyerek ad a szereplőinek, mint debreceni. Névmást és névmási határozószót a tanulónak kb. 30%-a alkalmaz, az adott megfogalmazások nem is igényelnek többet. Érdeemes megemlíteni, hogy három debreceni gyerek az *az* mutató névmással is helyesen bánik. Ennek azért van jelentősége, mert meglehetősen bonyolult nyelvi forma. Akkor használjuk, ha a második mondat alanya az első mondat nem alanyi mondatrészével korreferens. (Pléh–Radics 1976:263) A gondolkodás magasabb fokáról tanúskodnak azok a megoldások is, amelyek magyarázattal megkönnyítve a megértést megpróbálják figyelembe venni az olvasók szempontjait is. Erre többnyire a névadás esetén van szükség, mert nem mindig egyértelmű, ki kapta a fogalmazásban szereplő keresztnevet. A személynévhez ugyanis általában szélesebb jelentéskörű fölérendelt kategória kapcsolódik anaforaként. A fogalmazást írók azonban nem tudják betartani ezt a szabályt, mert a szituációt bevezető, adott szövegrészben szerepel a *gyerek* szó, amely szélesebb jelentéskörű, mint egy személynév. Ezt a helyzetet érzékelve a gyerekek mintegy 20%-a kiegészítést fűzött a személynévhez: *Marci, a fiúcska; a gyerek, akit Samunak hívtak stb.*

A következő vizsgálati szempontra áttérve megállapíthatjuk, hogy a felesleges használatra és az alkalmazás hiányára egyaránt van példa, de nem olyan sok, mint azt feltételezni lehetett volna. Mádton fogalmazásonként átlagosan két felesleges fogalom szerepel és egy hiányzik, Debrecenben mindkettőnek a fele jelenik meg.

Úgy tűnik, hogy a témaazonosító elemek felesleges használata szoros összefüggésben van a tematikus főnév ismétlésével és a szinonimák használatának

gyakoriságával. Mádon csaknem kétszer annyi gyerek használt szinonimát a fogalmazásában és a felesleges alkalmazás is kb. kétszer annyi, mint Debrecenben. A felesleges elemek használata nem zavarja ugyan a megértést, de széttördeli a szöveget. Stilisztikai hiba. A kutatás eredményeinek módszertani hozadéka, hogy nemcsak a változatlan ismétlés lehet felesleges, hanem a szinonima is. A fogalmazásírás előkészítő feladatként a rokon értelmű szavak gyűjtése nem elegendő segítség egy koherens szöveg létrehozásához.

A témaazonosító elem hiánya az esetek többségében azt jelenti, hogy a fogalmazás írója nem jelöli az alanyváltást, így a megértést zavarja. Ennek a hibának az okozója a szituatív beszédhez való kötődés lehet.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a különböző településeken élő negyedikes gyerekek a világismereti bázisukhoz illeszkedő fogalmi körben gondolkodnak, statikus ismereteikből jól választanak, megfelelően rendelik egymáshoz a helyszíneket, tárgyakat és személyeket. Nem releváns elem a fogalmazásaikban alig fordul elő. A tudáskeret által meghatározott téma tartása is jó színvonalú. Többféle témaazonosító elemet használnak. Mivel ezek aránya az egyes települések között jelentős eltérést mutat, feltételezhető, hogy a tanítás során ez az arány elmozdítható.

Irodalom

- 1 Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11: 261–277.
- 2 Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- 3 Viehweger, Dieter 1982. Szemantikai jegyek és szövegstruktúra. In: Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.): *Szövegelmélet. Magyar Nyelv, irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék. Tanulmányok* 15:31–44.

(A Kecskeméti Főiskola Tanítóképző Főiskolai Kar Nyelvészeti és Irodalomtudományi Intézete, valamint a HUNRA Magyar Olvasástársaság: Nyelvi képességek fejlődése és fejlesztése gyermekkorban című konferenciáján, 2007. június 21-én elhangzott előadás írott változata.)